

TÜZER, İbrahim (2014). "Tanzimat Dönemini Aydınlatan Hâce-i Evvel: Ahmet Midhat Efendi ve Modernleşmemiz". *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss. 149-156* (<http://bilgelerzirvesi.org>).

İbrahim TÜZER*

TANZİMAT DÖNEMİNİ AYDINLATAN HÂCE-İ EVVEL: AHMET MİDHAT EFENDİ VE MODERNLEŞMEMİZ

Okur-Yazar Geçişliliği: Merhaba Ey Karı...

19 yaşında yazı hayatına başlayıp yarım yüzyıl "yazı makinesi" unvanını hak edecek biçimde durup dinlenmeden her sahada yazan Ahmet Mithat Efendi, malumat sahibi olduğu her şeyden okurlarının da haberdar olması için özellikle çaba sarf etmiştir.

Abdülaziz tarafından 1873 yılında Rodos'a sürgüne gönderildiğinde bile, Tanpınar'ın ifadeleriyle söylersek, sanki "**menfaya değil, şehrin imarına veya tenvirine**" gitmiş gibidir. Şartların olumsuz oluşuna aldırmadan Rodos'ta kısa sürede "**Medrese-i Süleymaniye**" adını verdiği okulu kurarak alfabeden başlayıp "kozğrafya"ya kadar çevresinde toplanan insanları eğitmeye başlar.

Yazar, sadece ortaya koymuş olduğu muazzam külliyyatıyla değil, genel tarih, dinler tarihi, felsefe, pedagoji gibi dersler verdiği Darülfunun'dan Darümuallimat'a oradan da 28 Aralık 1912 senesinde öğrencilerinin kolları arasında son nefesini verdiği Darüşşafaka'ya kadar varoluşuna dair kimliğinin tüm unsurlarını içerisinde oluşturduğu Osmanlı toplumunu eğitmeye çalışmıştır.

"**Osmanlı Toplumunu**" diyoruz çünkü Ahmet Mithat, herhangi ırkî, dinî ya da başkaca mensubiyetleri gözetmeden Osmanlı coğrafyasında bir araya gelen tüm farklılıkları "**Osmanlı**" üst kimliği altında değerlendirmeye çalışmıştır. Fakat milliyetçilik hareketleri hız kazanıp farklılıkların iyice koyulaştığı dönemde "Osmanlı"nın ana

* Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

unsuru olan Müslüman Türklerin, **"mefkûresinden, terbiyesinden, ananesinden hiçbir zaman ayrılmama"** azmi içerisinde olmuştur.

Onun bu eğitimci tavrı bilhassa Batı dünyasıyla yüzleşen ve kimlik bunâlimıyla ne yapacağını bilemeyen dönemin "okur"u için tam da başvurulacak bir kaynak olarak karşılır. İsmail Habib Sevük'ün belirttiği gibi **"iri yarı, güçlü kuvvetli, sağlam bünyeli Ahmet Mithat'ın kafası da sıhhatlidir. Bu sayede hafızası dinç ve hatırası boldur."** Bu özelliklerine bir de sınır tanımayan merakını eklersek yazarımız, dönemin arayışta olan insanı için tam bir cazibe merkezi konumuna yükselmiştir.

Ahmet Mithat, destanlardan, masallardan, âşık hikâyelerinden ve meddah anlatılarından sonra roman, hikâye, tiyatro gibi anlatma ve gösterme esasına bağlı yeni türlerin henüz örneklenmeye başladığı bir zamanda, **"merhaba ey karî", "karîni kiram efendilerim", "evliyaı nimetim karîlerim efendilerim"** diyerek seslendiği okurunun zihinsel seviyesini, her açıdan yükseltmeye çalışmıştır.

Kimi zaman kurmaca, kimi zaman da didaktik metinler içerisinde formasyona yönelik olarak yükselen bu samimi ve içten sesleniş, elbette edebî metinleri zaafa uğratmakta; diğer bir ifadeyle, Ahmet Mithat Efendi'nin roman ve hikâyelerinin edebî değerini düşürerek kurguyu zayıflatmaktadır. Burada Ahmet Hamdi Tanpınar'ın, edebî bir eserde olması gereken estetik değer açısından bakıldığında haklı olarak yapmış olduğu **"nasıl tulûat tiyatrolarını aktörün devamlı surette seyirci ile konuşması öldürmüştü, Midhat Efendi romanını da muharrirle okuyucunun daima münasebeti öyle bozar"** şeklindeki tespitine katılmamak mümkün değildir.

James Wood, *Kurmaca Nasıl İşler?* adıyla dilimize çevrilen kitabında "kurmaca karakter yaratmaktan daha zor bir şey yoktur" der ve özellikle klasik dönemlerde "sanatçılar bizden takdir edemeyeceğimiz karakterleri anlamamızı istememelidirler" diye ekler. Ahmet Mithat, kurmaca âlemi içerisinde hayat bulan kahramanlarının okurun onaylamayacağı tavırlar içerisinde girmesine bizzat kendisi müsaade etmez. Wood'un işaret ettiği gibi kabul edilemeyecek yanları olsa bile yazar bu şahısları, okurun takdir edeceği karakterlerin karşısına bilerek çıkarır ve tarafını belli ederek okurdan iyi karakterlerine öykünmesini bekler. İşte tam da bu noktada Ahmet Mithat Efendi'nin anlatılarının edebîlik değeri tartışılabilir.

Fakat akılda tutulması gereken yazarın, tarihten gelen anlatı geleneği içerisinde Batı'da ortaya çıkan bu yeni türü/romanı zaman, mekân, şahıs kadrosu ve vaka birimleri gibi unsurlarıyla dâhil etmeye

çalışmış olmasıdır. Nitekim Ahmet Mithat, bir taraftan el yordamıyla da olsa bunu yapmaya çalışırken diğer taraftan da anlatılarında yönlendirmeye çalıştığı çatışma alanlarıyla, henüz her hususta çocukluk çağını yaşayan okuru için, "**eğlendirici**", "**öğretici**", "**gerçekçi**" ve "**romantik**" olmaya gayret göstermiştir.

Kendi kimliğini inşa etmesini arzu ettiği muhatabı için anlatının imkânlarını sonuna kadar kullanarak kendi sesini, eserlerinde elinden geldiğince yüksek perdede tutmaya çalışmıştır. Roman ve hikâyelerinin edebî tarafı hususunda da yeterince bilinçli olan yazar, oğluna söylemiş olduğu şu sözlerle de kendi edebî kıymetini ortaya koymuş olur:

"Ben edebî sayılabilecek hiçbir eser yazmadım. Çünkü benim, eserlerimi çoğunu yazdığım sıralarda, memlekette, edebiyattan anlamayanlar, nüfusumuzun bilâ mübalağa yüzde doksan dokuzunu teşkil ediyordu. Benim emelim de ekseriyete hitap etmek onları tenvire, onların dertlerine tercüman olmaya çalışmaktı. Zaten edebiyat yapmaya, ne vaktim, ne de kalemim müsait değildi. Bunun içindir ki, haddimi, hududumu bildim. Çizmeden yukarıya çıkmadım ve edebiyatı Hâmitlere, Ekremlere, yani erbabına bıraktım."

Diğer taraftan anlatıların yapısı ve anlam alanı üzerine modern edebiyat kuramları çerçevesinde yapılan okumalarda, Ahmet Mithat Efendi'nin meydana getirmiş olduğu eserleriyle çağının çok ilerisinde olduğu da ortadır. Estetik bütünlüğe aldirmeden, fakat okuru metnin içerisine çekecek her türlü üslup ve kurguyu deneyen yazar, bu yönüyle de Türk Edebiyatı'nda romanın kurucusu kabul edilebilir.

Hayatın orta yerinde tüm yaşanmışlıklarıyla duran insanın, her türlü halini anlatısına konu edinmeye çalışırken Ahmet Mithat'ın okuyucuyla adeta yan yana yürümesi, "yeni" ve "yabancı" olan ne varsa hepsinin, kendi değer ve kabulleniş tarzından sıcak ve samimi bir biçimde meşrulaştırılarak muhatabına aktarmak istemesiyle yakından ilgilidir. Bundan dolayı zaman zaman romanlarının kurgusuna şahıs kadrosunun bir ferdi olarak bizatihi dâhil olup sadece bilinmeyenler hakkında değil, sorduğu sorular ve yönlendirmeleri ile vakanın seyrine de müdahale eder. Kendisinin de kahramanları arasında yer aldığı *Müşâhedât* adlı romanının yanı sıra kimi eserlerinde de bu gün bile çok orijinal ve post modern olarak kabul edilebilecek türden anlatım ve kurgu tekniklerine müracaat ettiği görülür. **Böylelikle yazar tüm metin evrenini saran, kendine has bir bakış açısı ve anlatım tekniği meydana getirmiş olur.**

“Teşhis”ten “Teklif”e Ahmet Mithat Efendi’de Kimlik Algısı

Batı medeniyetinin 19. asra gelindiğinde ulaşmış olduğu yer hususunda, okurlarına teferruata varan malumat veren Ahmet Mithat Efendi, onlarda **ilimden tekniğe, iktisadî algıdan hayatı kolaylaştıracak şehir ve ev düzenine, eğitim öğretimdeki yeni usullerden beşerî münasebetlerdeki davranışlara** varıncaya kadar bir bilincin oluşmasına katkı sağlamış olur.

Diğer taraftan anlatıların kurmaca dünyasından hareketle örneklediği fikrî altyapısı olan birçok hususu, gazete köşesinden ve ilmî esaslı kitaplarından da okurlarına ulaştırmaya çalışır. Romancının tüm yazı evrenini dolduran bu gayreti, girilen yeni medeniyet dairesinde Osmanlı toplumunun nasıl yer alması gerektiğine yönelik olarak şekillenmektedir.

Nitekim özellikle İmparatorluğunun yapısında barındırdığı farklı ırk, millet ve din mensubiyeti olan halkların kimliklerine dair bilinçlenmeleri, devletin omurgasını oluşturan Müslüman Türklerin de kendilerini fark etmelerine imkân tanımış; fakat modernleşmenin geri dönülemez bir sürece girdiği dönemde kimliğin esas unsurları muhafaza edilerek Batı ile nasıl intibak edileceği tam manasıyla belirlenememiştir. Tanzimat devrinin diğer aydınları gibi Ahmet Mithat da evvela bu bilinmezliğin şaşkınlığını yaşamış ancak sonrasında tüm gayretini, kimlik inşa sürecinin orta yerinde kalan okurlarının Batılılaşma ve modernleşme hususunda bilinçlenmesi için ortaya koymuştur.

Dikkat çekmeye çalıştığımız hususu Tanzimat devri bürokrat ve sanatkârları içerisinde Ahmet Mithat özelinde ele aldığımızda ortaya çıkan en önemli nokta ise yazarın **Batılılaşma ve modernleşme meselesini, sadece tek bir cephesinden değil bütünlüklü olarak karşılayıp değerlendiriyor olmasıdır.** Diğer bir ifadeyle Ahmet Mithat, Batı ve medeniyetinin felsefesinden eğitime, ekonomisinden sosyal hayatına kadar tüm yönlerini bir sistem dâhilinde ele almaya çalışmaktadır. Bunun için de evvela tutku derecesine varan araştırma iştiyakıyla bu medeniyeti meydana getiren her türlü unsuru öğrenmek ister. Sonrasında bu öğrendiklerini kalemiyle faaliyet gösterebileceği tüm sahalarda halka ulaştırmaya çalışır. Bu gayret, **Ahmet Mithat Efendi'nin 'merak' ettiklerinin niteliğiyle derinleşerek halkın anlayabileceği bir tarzda özellikle anlatılarda işlenir.**

Daha sonra yazar, içerisinde yaşadığı toplumun tarih ve kültüründen damıtarak medeniyet haline getirdiği değerlerini, yenileşirken kesinlikle göz ardı edilmemesi gerektiğini düşünür. Bunun için de anlatılarını, **"eski" ile "yeni"nin mukayese edildiği bir belirginlik alanı olarak kullanır** ve yine halkın yanlış Batılılaşmaması yahut kimlik kargaşasına düşmemesi için "teşhis" ettiği hususlarla tam olarak kimliklerine dair bilinçlenmelerini ister. Nitekim romancının tüm metin evrenini saran bu bakış açısı ve anlatım tekniği, mukayese alanına çekilen **iyi - kötü, doğru - yanlış, eski - yeni, üretim - tüketim, alafranga - dengeli batılılaşma gibi daha birçok tema değeri üzerinden hatları kalın çizgilerle belirginleştirilerek teklif ettiği kimlik inşasında birer alt unsur olarak okurlarının dikkatine sunulur.**

Son olarak ise Ahmet Mithat Efendi, modern dünyanın gerektirdiklerini doğru anlayabilmiş ve Müslüman Türk kimliğine has değerlerin de özüne ilişkin bilinci olan **"yeni insan"** adını verdiğimiz terkihi, bir **"teklif"** olarak işaret eder. Dolayısıyla kimlik inşa sürecinde **"merak-teşhis-teklif" üçgeninde kurgulanan Ahmet Mithat anlatıları, Tanzimat dönemi okurunun karşı karşıya kaldığı şaşkınlık içerisinde kendini/kendiliğini bulabileceği birer dayanak olarak da kabul edilebilir.** Yazarın "yeni insan"ın kimliğinin nasıl şekillenmesi gerektiğine dair anlatılarında ortaya koyduğu vaka kurgusu ve şahıs kadrosunun hususiyetleri bu açıdan değerlendirildiğinde "yeni insan"ın da resmi ortaya çıkmaktadır.

Ahmet Mithat, işaret etmeye çalıştığımız bu kimlik teklifinde öylesine samimi ve karardır ki, roman kahramanlarına bile bu gayretini tasdik ettirir. "Yeni insan"ın en önemli temsilcilerinden biri olan Rakım Efendi söz konusu olduğunda, kendisinin de şahıs kadrosu arasında yer aldığı *Müşahadat* romanındaki şu diyalog oldukça ilgi çekicidir. Ahmet Mithat roman kahramanı **Agavni'nin**, "yoksa siz Felatun Bey ve Rakım Efendi romanının Rakım Efendisi misiniz?" sorusuna "aman efendim nasıl olur, o mükemmel ve muhayyel bir insan, ideal bir roman kahramanıdır; bendeniz ise yalnızca onu hayal etmiş olan yazarım" şeklinde cevap verir. Fakat Agavni'ye, hem fikrî hem de yazı evreninin geri palanına kısmen de olsa hükmeden şu gerçeği söyletmeden de kendini alamaz: **"Eğer bir yazar mükemmeliyete sahip olmazsa, onu hayal de edemez, böyle kişiler de yaratamaz. Siz eğer Rakım Efendi gibi bir karakter yaratabildiyseniz, onun sahip olduğu bütün üstün niteliklere de sahipsiniz demektir."**

Agavni'nin, yaratıcısına yönelik bu iltifatı, Ahmet Mithat'ın muhayyilesi ile yaşanan dünyadaki gerçeklikleri karşılarken sözcükleri nasıl kullandığıyla çok yakından ilgilidir. Edward Murray'nin de belirttiği gibi çünkü **"muhayyileye dayalı düşünme çabası, aynı zamanda, bir dile dökme çabasıdır."** Fakat bu çabasını uygularken insan, **"gerçeklikle hemhâl olmak ve hayatı bir araya toplamak"** durumundadır. Anlatma esasına bağlı metinleri **"dile dökme çabası"** olarak kabul ettiğimizde, Ahmet Mithat'ın tahayyül gücünden anlatıya dönüşen hikâye ve romanlarını, baş etmek zorunda kaldığı dış gerçekliklerin dönüştüğü bir alan olarak da okumamız mümkündür.

Nitekim yazar, yaşadığı Osmanlı toplumundan Batı medeniyetine 19.yüzyılın tüm dış gerçekliklerini evvela anlatı konusu yapmış, sonrasında da "hayal"inin müsaadesi ölçüsünde, kimliğe dair "teklif" ettiği unsurları temsil eden ve bu gerçeklikleri dönüştüren ideal tipler meydana getirmiştir.

Yenileşme mi "Başkalaşım" mı?

Ernst Fischer, *Sanatın Gerekliliği*'ni anlattığı kitabında **insanın çalışmasıyla dünyayı bir büyücü gibi dönüştürdüğünü** söyler. Ahmet Mithat da olağanüstü çalışması, bitip tükenmeyen gayreti ve merakı ile büyücülerin ellerinde bulundurdukları malzemeleri kullanması gibi anlatının imkânlarını kullanarak, yaşadığı toplumu, çevreyi ve özellikle kendi dünyasını Batılılaşma merkezli **"dönüştürme"ye/yenileşmeye** çalışır. Fakat bunu yaparken, yukarıda da ifade edildiği gibi **aslı unsurların bozulmasına ya da içinin boşaltılarak değersiz kılınmasına müsaade etmez.**

Jale Parla, 19. yy'daki değişimle kimlik bunâlimi arasındaki ilişkiye temas ettiği *Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım* adlı kitabının birinci bölümünde, Homi Bhabha ve Caroline W. Baynum'dan ödünçleyerek **"melezleşme"** kuramına değinmektedir. **"Kültürel etkileşim güçlünün güçsüz üzerindeki tahakkümüyle oluşsa da güçsüz de güçlüyü neredeyse aynı oranda dönüştürecek; iki tarafta birbirinin kimliğini dilden örf ve âdeta kadar törpüleyecek bozacak, kendine benzetecek ve ortaya ne o ne öteki, hem o hem öteki hybridler, melezler çıkacaktır"** diyen Parla, Türk modernleşmesinin "melezleşme"den daha çok "başkalaşım"a yakın durduğunu ifade eder. Jale Parla bu kanaatini ise **"başkalaşıma açık bir dönüşüm fikrinde özcü inanç yoktur;**

dolayısıyla her şey her şeye dönüşebilir" şeklinde temellendirmeye çalışmaktadır.

Jale Parla'nın yukarıdaki çıkarımları, Tanzimat'ın özellikle Namık Kemâl, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Şinasi, Ziya Paşa gibi sanatkârları dışta tutulduğunda ve Tanzimat sonrası ortaya çıkan Servet-i Funûn Edebiyatı genelinde düşünüldüğünde doğrudur. Özellikle Halit Ziya Uşaklıgil'in roman ve hikâye, Tevfik Fikret'in ise şiirde ortaya koymuş olduğu "başkalaşım" kurgu ve izleğinde, herhangi bir "özcü inanç"tan yola çıkılmadan temelli bir dönüşüm ve yenileşme esas alınır. Fakat Ahmet Mithat Efendi özelinde, tam da Jale Parla'nın **"denetlenen bir dönüşüm fikrinin temelinde değişmeyecek ya da direnerek biraz değişecek bir özü koruma amacı yatar"** şeklinde belirginleştirdiği anlam alanının varlığı söz konusudur. **Ahmet Mithat'ın değişim ve kimlik meselesinde, hayatının en verimli döneminde Yeni Osmanlılar'dan, hayatının sonuna yaklaştığı dönemde ise Servet-i Funûn taraftarlarından ayrıldığı nokta da burada ortaya çıkmaktadır.** Her iki döneminde de yazar, esaslı bir dönüşümün/Batılılaşmanın/yenileşmenin öz'e ya da Parla'nın ifadesiyle **"özcü inanç"**a bağlı kalınarak mümkün olacağını savunur.

Namık Kemâl, Ali Suavi gibi Yeni Osmanlılar'ın siyasi ve rejim değişikliği taleplerine, Halit Ziya, Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin'in edebî metinlerinde yer alan ölçüsüz batılılaşma izleğinden dil'e dair tasarruflarına hep kuşku ve eleştiri ile yaklaşan yazar, "dekadan" kelimesi etrafında 3 yıl boyunca süren tartışmalarda da bu bakış açısından ayrılmaz. Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi'nin Tanzimat dönemindeki Batılılaşma meselesinde takındığı tavır, Jale Parla'nın kitabında öne sürdüğü ve **"her şey her şeye dönüşür"** şekliyle dikkat çektiği türden ele alabileceğimiz bir **"başkalaşım"** değildir. Belki de bunun tam aksine Ahmet Mithat, "her şey her şeye" dönüşmesin diye bir irade geliştirmeye çalışmış ve dönüşürken Osmanlı toplumunda yaşayan insanların bütüncül kimliğine ilişkin özellikleri kaybolsun istememiştir.

Yazar bu istek ve iradesinde **"ne o ne öteki, hem o hem öteki" tarzında "bir melezişme"** tehlikesinin varlığından da haberdardır. Roman ve hikâyelerinde mukayese düzleminden yansıtarak okurlarıyla buluşturduğu şahıslardan hayatı algılama tarzlarına kadar bu tehlikenin varlığını tüm çıplaklığıyla açık eder.

Ahmet Mithat Efendi ve Varlık Alanı/mız ya da Sonuç...

Ahmet Mithat, üzerinde yaşadığı topraklar için kırılma sayabileceğimiz kendi yüzyılındaki "yenileşme"yi, gelecek adına esaslı bir kimliğin inşası için fırsat olarak görmüştür. **Bu kimliğin özünü ise Batı dünyasının özellikle ilim ve teknik sahada insanlığa kazandırdıkları ile asırlar boyu Doğu medeniyetinin temel dinamiği olan adalet, ahlak, insan sevgisi gibi değerler oluşturmaktadır.** Tüm bunları bir sentez haline getirerek anlatılarındaki kimi kahramanlarına hayat veren yazar, okurlarının da buradan hareketle şekillenmesini ve "yeni kimlik"e ilişkin insanî değerlerle yüklenmesini istemiştir.

Fikrî yazılarından hikâye ve romanlarına, öğretime yönelik kitaplarından tiyatrolarına kadar hemen her yazdığı eserde, girilen yeni medeniyet dairesinde nasıl yer alınması gerektiğine dair modeller ortaya koyan Ahmet Mithat, toplumda yanlış Batılılaşma ya da alafrangalaşmanın yaşanmaması için büyük uğraş vermiştir. Bu yönüyle yazar, "Yenileşme/Batılılaşma/Modernleşme" meselesi üzerine sistemli önermelerde bulunun ilk Tanzimat aydınıdır. Anlatılarında kurguladığı vaka birimleri incelendiğinde bu meseleyi okurlarıyla nitelikli bir biçimde paylaştığı görülmektedir. Böylelikle Tanzimat'ın ilanından 5 yıl sonra dünyaya gelen "hâce-i evvel" in kimliğini inşa etme sürecini yaşayan bir topluma, "yeni insan" adını verdiğimiz "model" ile neleri teklif ettiği de anlaşılabilir olur.

Her insan hayattaki tüm eylemini kendisi için yapar. Buna kitap okumak ve yazmak da dâhildir. Esas olan kendi insanîliğimizle yüzleşmek ve eksikliklerimizin farkına varabilmek adına ortaya koyduğumuz gayretlerdir. **Ahmet Mithat Efendi de sadece üzerinde yaşadığı toprakların değil, asırların birikimine ev sahipliği yapan bir medeniyetin dağılmakta olduğuna şahitlik ederken, tehdit altında gördüğü varlığını/insanîliğini sanatkâr muhayyilesiyle güvenli bir alanda/kimlikte var kılabilmek için çaba sarf etmiştir.**

Her şeyden evvel kendisi için ortaya konulmuş olan bu gayret, modern dünyanın inşa edildiği bir zaman diliminde öze ilişkin değerleri yitirmeden "yenileşebilmek" adına bütün bir toplumu muhatap alarak dalga dalga yayılmıştır.

Bu dalgaların sesi bizlerin bulunduğu sahilden bugün de duyulmaya devam etmektedir.